

ВЕДОМСТВО АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ
Д 10.02.200

Кол жазма укугунда
УДК 413:415.6:494.3(575.2)

КАРГАЛДАЕВА АЛМАГУЛ АБДЫШЕВНА

**Кыргыз тилинде мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуруучу
тил каражаттары**

Адистиги : 10.02.01 Кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты илимий
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек - 2003

Диссертация К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Филология илимдеринин доктору Б.Ш.Усубалиев.

Расмий оппоненттер: ИУА нын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор А.Турсунов.
Филология илимдеринин кандидаты, доцент
И. Абдувалиев.

Жетектөөчү мекеме: Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасы.

Иш 2003-жылы 25-апрелде саат 10-00 до

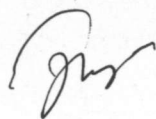
Филология илимдеринин доктору (кандидаты) даражасын ыйгаруу боюнча Ведомство аралык Д. 10. 02. 200 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265^а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын ИУАсынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2003-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Г. З. Жамашева.

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Адам баласынын жашоо-тиричилигин убакыт жана мейкиндиксиз элестетүүгө мүмкүн эмес. Бул эки категория объективдүү чындык кубулушунун негизги бирдиги катары адам баласынын жашоосунда зор мааниге ээ. Адамзаттын жашоо-тиричилиги бардык тараптан мезгилге байланышкандыктан, убакыттын объективдүү табияты жана анын адам баласынын аң-сезиминде чагылышы жөнүндөгү маселе изилдөөчүлөрдүн көңүлүн дайыма өзүнө буруп, ар түрдүү өнүттө иликтенип келет.

Убакыттын аң-сезимде чагылышы тил аркылуу туюндурулгандыктан, ар бир улуттук тилде мезгил категориясына тиешелүү тил каражаттары бар. Бул маселе тил илиминин негизги бөлүмдөрүндө - лексикада, морфологияда, синтаксисте изилденет.

Тил илиминин кийинки жылдарда ар тараптан өнүгүшүнүн жана илимий - теориялык жактан бекемделишинин негизинде ар түрдүү системалардагы тилдердин өзгөчөлүктөрүнө жараша мезгилди туюндурган тил каражаттары изилдөөгө алынган жана алынууда. Алсак, тилдин ыкчам өнүгүшүнө жараша, сөз болуп жаткан маселенин бир катар өзгөчөлүктөрүн жаңыча көз карашта, жаңы багытта териштирген эмгектер орус тил илиминде жана түркологияда бар. Бирок бул эмгектерде темпоралдык тил каражаттары өз ара тыгыз байланышта каралбастан, ар бирин жекече иликтөөгө көңүл бурулгандыгын да айта кетүү абзел.

Бүгүнкү күндө лингвистикада темпоралдык тил каражаттарын комплекстүү түрдө кароого көңүл бурулуп жатат. Мындай жалпылап иликтөө мезгилди туюндурган тилдик бирдиктердин аналогиялык, семантикалык милдеттерин, ар кандай деңгээлдеги тилдик кубулуштардын байланыштуулугун жана бири-бирине тийгизген таасирин ачып берүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Бул жерде убакыт, мезгил тил каражаттарына байланыштуу дагы төмөнкүдөй эки жагдайды атайын белгилей кетүү жөн: 1) Убакыт, мезгил тил каражаттарын иликтөө аркылуу биз тил тарыхына барып такалабыз, т.а. мындай иликтөө тил каражаттарынын өнүгүш мыйзам ченемдүүлүгүн ачып берүүгө, бул аркылуу кайсы бир деңгээлде тил тарыхын тактоого көмөктөшөт; 2) «Ар түрдүү тилдер деген – бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул-ошол нерсени ар башка көрүү...» (В.Гумбольт) экендиги белгилүү. Демек, кыргыз тилиндеги убакыт, мезгил тил каражаттары кыргыз элинин дүйнө кабылдоо, дүйнө тааным өзгөчөлүгүн да ачып берет, б.а. аталган проблема бир гана лингвистикалык эмес, этнологиялык (адам таануу) маселе да болуп саналат.

Кыргыз тил илиминде темпоралдык тил каражаттарын жогоркудай ар тараптуу иликтөөгө арналган бир да эмгек жок, деген эле бул маселе кыргыз тили илиминде алигиче атайы иликтөөгө алына элек. Демек, биздин диссертациялык ишибиз сөз болуп жаткан маселени атайын иликтөөгө алган алгачкы изилдөө болуп саналат. Андыктан кыргыз тил илиминде күнүмдүк жашоо-турмушубузда колдонуп жүргөн убакыт бирдиктерин, мезгилдик маанидеги сөздөрдү, фразеологизмдерди, сөз айкаштарды, кызматчы сөздөрдү биринчи жолу илимий деңгээлде комплекстүү иликтөөгө алуу илимий эмгегибиздин актуалдуулугун далилдейт.

Иштин максаты - кыргыз тилиндеги темпоралдык тилдик каражаттарды комплекстүү түрдө системага салуу; алардын семантикалык, синтаксистик, функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн конкреттүү материалдардын негизинде ачып берүү.

Бул максаттарды жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- кыргыз тилиндеги темпоралдык маанини туюндурган лексикалык бирдиктерди лексикалык-семантикалык топторго бөлүү;
- ар бир семантикалык топтогу убакыт бирдиктерин синхрондук жана диахрондук жактан иликтеп, этимологиясын аныктоо;

- убакыт бирдиктерин тектеш жана тектеш эмес тилдердеги убакыт бирдиктери менен салыштыруу аркылуу кыргыз тилинде колдонулуш абалын так көрсөтүү;

- кыргыз тилиндеги мезгилдик мааниге ээ болгон фразеологизмдерди фразеологизмдердин семантикалык топторго бөлүү ;

- темпоралдык фразеологизмдердин синтаксистик кызматын аныктоо жана синонимдеш фразеологизмдердин өз ара жалпылык, айырмачылыгын ачып берүү;

- темпоралдык фразеологизмдердин образдуулук, экспрессивдүү-эмоционалдуу касиеттерин көрсөтүү;

- мезгилдик катыштагы эркин сөз айкаштарынын лексика-морфологиялык жана структуралык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн иликтөө;

- убакытты туюндурган конструкцияларды синтаксистик байланыштын түрлөрүнө карай топторго бөлүштүрүп, ар биринин өзгөчөлүгүн иликтөө;

- структуралык моделдердин негизинде темпоралдык катыштагы атоочтук жана этиштик конструкцияларды изилдөө;

- жандоочтор жана жардамчы атоочтор менен айкашып, мезгилдик конструкцияны уюштурган сөз айкаштарынын лексика-морфологиялык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн аныктоо .

Иштин илимий жаңылыгы - диссертациялык иште кыргыз тилинде биринчи жолу темпоралдык тил каражаттарына илимий изилдөө жүргүзүлүп жаткандыгы, ушундан улам лексикалык, фразеологиялык жана синтаксистик деңгээлдеги мезгилдик маанидеги тилдик каражаттар атайын системага салынып, алардын семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө арналган орчундуу маселелер илимий чечилишке ээ болгондугу менен шартталат.

Илимий ишти изилдөө каражаттары. Диссертациялык ишти изилдөөдө убакыт, мезгил маселесине арналган философиялык, психологиялык, тарыхый жана лингвистикалык илимий макалалар, монографиялар, мезгилдик басма сөз

материалдары, диссертациялар, сөздүктөр, кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары колдонулду.

Илимий иштин изилдөө методдору. Темпоралдык тил каражаттарына арналган илимий иште семантикалык жана грамматикалык байкоо, сыпаттама методу пайдаланылды. Ошондой эле башка тектеш тилдерге салыштыруу жүргүзүүнүн негизинде тарыхый – тектештирме методу да колдонулду.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Илимий ишти изилдөөдө чыгарылган илимий-теориялык жыйынтыктарды, табылгаларды кыргыз тилинин лексикасына, тарыхына жана кыргыз таанууга байланыштуу жалпы теориялык маселелерди териштирүүдө пайдаланса болот. Муну менен катар кыргыз лексикологиясы, фразеологиясы жана синтаксиси, кыргыз тилинин тарыхы, кыргыз таануу боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын, методикалык иштелмелерди түзүүдө да кеңири колдонулмачы. Мындан сырткары, диссертациядагы фактылык материалдар, теориялык жоболор жогорку, атайын жана орто мектептерде лексикология, синтаксис, стилистика жана тил тарыхы өңдүү предметтерди окутууда чоң көмөк көрсөтөрү шексиз. Акырында диссертациянын материалдары түшүндүрмө, фразеологиялык жана этимологиялык сөздүктөрдү түзүүдө да чоң жөлөк болмокчу.

Апробациялоо. Диссертациялык иш боюнча илимий макалалар Кыргыз Республикасынын ИУАнын жана К.Тыныстанов атындагы БМУнун, Ж.Баласагын атындагы КУУнун чыгарган илимий жыйнактарында, күндөлүк басма сөздөргө жарыяланган. Ошондой эле изилдөөдөгү айрым маселелер Кыргыз Республикасынын ИУАнын Тил илими институту тарабынан уюшулган мамлекеттик тилдин 10-жылдыгына жана БГУнун алдындагы Үзгүлтүксүз билим берүү институту тарабынан уюшулган эл аралык илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдарда чагылдырылды.

Иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, эки главадан жана корутунду бөлүктөн турат. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилет.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы жана теориялык, практикалык маанилери аныкталып, пайдаланылган методдор жана булактар жөнүндө айтылат.

Биринчи главада (“Кыргыз тилиндеги убакытты туюндурган лексикалык каражаттар”) кыргыз тилинин лексикалык катмарын түзгөн мезгилди туюндурган убакыт бирдиктеринин лексикалык-семантикалык топтору иликтөөгө алынды.

Лексикалык-семантикалык ыктын негизинде убакыт бирдиктерин туюндурган тилдик каражаттар төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүлүп, ар бири өзүнчө мүнөздөлөт:

1. **Кылым.** *Кылым* сөзү кыргыз тилине араб тилинен, араб тилине грек тилинен киргендиги белгилүү түрколог К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» белгиленген. *Кылым* лексемасы кыргыз тилинде төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1. *Кылым*. зат: Жүз жыл, жүз жылдык мезгил. Мен өскөмүн уруш күрөш жылында, Мен өскөмүн *жыйырманчы кылымда* (Ж.Турусбеков). 2. Дүйнө, бүт дүйнө жүзү. Мындай сонун теңчилик *кылымда* мурун болбогон (Токтогул). Кыргыз кыпчак эл турмак, *кылымга* жетти даңазан («Курманбек») [“КТТС”].

Кылым сөзү кыргыз тилине араб тилинен кабыл алынып, тыбыштык турпаты, семантикасы боюнча өзгөрүүгө учураган. Бирок бул жерде *кылым* сөзүнүн *жүз жылдык убакыт* деген так мааниси качан жана эмненин таасиринде пайда болгон деген суроо туулбай койбойт. Биздин оюбузча, бул маани орус тилинин таасири менен кийинчерээк пайда болгон. Тактап айтканда, орус тилиндеги *жүз жылдык мезгил* деген түшүнүктү туюндурган *век* сөзүн

туюндурууда *кылым* сөзү колдонулган, же *век* сөзү кыргызчага *кылым* деп которулган да, ал семантикалык жактан жалпы өзгөрүүгө учураган.

2. Жыл аттары. Борбордук Азия жана Чыгыш өлкөлөрүндө 12 циклдүү жыл аттарын жаныбарлардын аты менен атоо кеңири тараган. Анда жыл аттары сан көрсөткүчтөрү аркылуу берилбестен, атайын бир иретке келтирилген 12 айбанаттын аты менен туюндурулат. Он эки жыл толук айланган соң, он үчүнчү жылдан баштап, ошол эле иреттеги жаңы цикл башталат. Бул система, биздин заманга чейин эле пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин жашап келген деп божомолдоого болот. Буга мындай маалыматтардын V-IX кылымдарга таандык көп элдерде, анын ичинде кыргыз элинин жазма эстеликтеринде да, сакталып калгандыгы күбө.

Ошондой эле бул пикирдин тууралыгын төмөнкү окумуштуулардын ойлору да тастыктайт. Алсак, окумуштуу И.В.Захарова Е.Шавандын эмгегине таянуу менен жогоркудай бүтүмгө келип, өз оюн Тан династиясынын жазууларындагы төмөнкү эскерүү менен бекемдейт: «Кыргыздар жылды 12 жаныбардын аты менен аташат» [И.В.Захаров].

Элибиздин бай тарыхын чагылдырган Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде да он эки жылдык жыл сүрүүгө байланыштуу маалыматтар чагылдырылган.

Жыл аталыштары тууралуу кыргыз илимпоздорунун ичинен Б. Солтоноев көңүл буруп, иликтөөгө алган. Ал өз эмгегинде жаныбарлардын аттарынын жыл аттарын туюндуруп калыш себебин бул аттар белгилеген айбанаттардын кайсы бир касиет-сапатына, адам турмушундагы маанисине, пайдалуулугуна, ал жаныбарларга карата элдин көз карашына, ниет-тилек, ырым-жырымдарга байланыштуу карайт. Алар төмөнкүдөй иретте жайгаштырылган: Чычкан жылы, Уй жылы, Барс жылы, Коён жылы, Улуу (ажыдаар) жылы, Жылан жылы, Жылкы жылы, Кой жылы, Мечин (маймыл) жылы, Тоок жылы, Ит жылы, Доңуз жылы [Б. Солтоноев].

Он эки жаныбардын аты менен туюндурулган жылдардын кайталанышын түрк жана монгол тилдеринде да *мүчөл* деп аташат. Мүчөл адамдын 13, 25, 37, 49, 61, 73, 85, 97 жаш курактарына туура келет. Биринчи мүчөл 12 жаштагы кези эмес, 13 жаштагы курагына туура келишин кыргыздар адамдын курсакта жатканын кошуп эсептөөгө байланыштырып түшүндүрөт.

3. Жыл мезгилдери. Адам баласы байыркы замандан тартып эле өздөрүнүн жашоо - тиричилигин жыл мезгилдерине ылайыктап жүргүзүүгө аргасыз болушкан. Ал эми мындай муктаждык жаратылыштагы болуп туруучу өзгөрүүлөрдү байкап, ага жараша жашоо кечирүүсүн талап кылган. Мына ушул процессте адам баласы жаратылыштын белгилүү бир мезгил өткөндөн кийин кайталанып, кезектешип туруучу өзгөрүүгө учурап тураарын баамдашкан.

Борбордук Азия жана Саян-Алтай тоолорунун аймагында жашаган байыркы түрк элдери бир жылды жылуу жана суук деп эки мезгилге гана бөлгөн. Алар жылдын алмашканын жерге көгөрүп чыккан чөпкө карата аныкташкан. Түркиянын кыштактарында жашаган элдер Кызырдын күнүнөн (23-апрелден) Касымдын күнүнө (26-октябрга) чейинки мезгилди *йаз* (кыргызча жай) деп, ал эми Касымдын күнүнөн Кызырдын күнүнө чейинки мезгилди *кыш* деп түшүнөт [В.Гордлевский].

Жыл мезгилдерин мына ушундай бөлүштүрүү кыргыз элинде да болгондугун эл арасында айтылып жүргөн: «Алты ай жай бою жүрдү», «Алты ай кыш бою көрүшпөдүк» деген туруктуу айтымдар, сүйлөмдөр ырастап турат. Демек, мындан кыргыз эли да мурдагы кайсы бир учурда жылды *жылуу* жана *суук* деп алты айдан экиге бөлүп караган деген бүтүмгө келсек болот.

Кыргыз тилинде жыл мезгилдерин туюндурган убакыт бирдиктери – *жаз*, *жай*, *күз*, *кыш*. Кыргыздар байыртан эле Үркөр жылдызына карап мезгилдердин өзгөрөрүн байкап, аба ырайынын эң суук мезгилин *кыш чилдеси*, ысык мезгилин *жай чилдеси* деп аташкан.

Чилде- фарс тилиндеги «чиля» деген сөзүнөн алынган. Кыргызча *кырк күн* деген мааниге ээ. Мисалы: *Жай чилдеде* каржалган чапкынчылар кайрадан тыныгууга токтойт (Т. Касымбеков).

Чилде сөзү бүгүнкү күндө полисемиялык касиетке ээ, тактап айтканда, ал «өтө суук мезгил, өтө ысык мезгил» деген карама-каршы маанилерди туюндурат. Анын мындай касиетке ээ болушу *чилде* сөзүнүн карама-каршы маанидеги *жай, кыш* сөздөрүнүн экөө менен бирдей айкалышып айтылгандыгында.

Ошентип, *чилде* сөзү карама-каршы маанидеги сөздөрдүн (*жай, кыш*) экөө менен тең бирдей айкашып айтылгандыктан, ал өзүнүн түпкү маанисинен ажырап, *өтө* деген маанини туюндуруп калган.

4. Ай аттары. Дүйнө жүзүндөгү ар түрдүү калктардын айды атоо салты ар башка. Алардын ичинен кыргыз эли да байыртадан тартып бир жылдагы айларды 12ге бөлүп, ар бирине өзүнчө ат берген. Ай сайын жаңырган асмандагы айга өз-өзүнчө ат коюунун да олуттуу себеби бар. Алардын бири-бирине окшошпогон өзүнчө мүнөзү, өзгөчөлүктөрү болот. Ушул себептен элде: «Ар жылдын заты башка, ар айдын аты башка» деген накыл сөз айтылып жүрөт.

Илим-билим өнүккөнгө чейин, башкача айтканда, Октябрь революциясына чейин кыргыз элинде туруктуу календарь болбогон. Алар ар түрдүү календарлык системаны пайдаланышкан. Жогоруда айтылгандай, кыргыз эли Ай календарын да, Күн календарын да катар эле колдонуп келген. Ар бир эл, ар бир улут өз жашоо ыңгайына, турмуш шартына жана жашоо-тиричилигине байланыштуу айларга ат берген. Байыртадан бери эле мал чарбасы, мергенчилик менен кесип кылган кыргыз эли, жогоруда белгилегендей, жылды 12 айга бөлүп, ар бирин өзүнчө атагандыгын тилдик жана этнографиялык материалдар далилдеп турат. Айларга ат берүү аңчылык доордон тартып жүргүзүлсө керек деген божомолду окумуштуулар С.М. Абрамзон, В.В.

Бартольд, В.В. Радлов, А.А. Самойлович, К.К. Юдахин, Б. Солтоноевдердин эмгектеринен да кездештиребиз.

Кыргыздардын чарбачылык турмушунда аңчылык байыртадан тартып чоң роль ойноп келгендигин жана айга бүткүл кийикти киргизип ат бергенине караганда аны аңчылык доордон баштап жүргүзсө керек деген ойду Б. Солтоноев айтат: “*Куран* деп кыргыз эликтин текесин айтат. Элик сентябрда (Тогуздун айы) жүгүрүп жана токтолот. *Жалган куранда* жаңыдан бала түйүлөт. Бооз кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен *жалган куран* дейт” [Б.Солтоноев].

Ал эми окумуштуу К. Сейдакматов жогорудагы окумуштуулардын пикирине окшошпогон вариантты сунуш кылат. Ал айлардын аталышын астрономияга байланыштырып, тактап айтканда, Үркөр жылдызынын Ай менен тогошуусун негиз кылып алат да, өз календарын сунуш кылат:

1. Тогуз тогоол	Январь
2. Жети тогоол	Февраль
3. Беш тогоол	Март
4. Үч тогоол	Апрель
5. Бир тогоол	Май
6. Баш оона	Июнь
7. Аяк оона	Июль
8. Жалган куран	Август
9. Чын куран	Сентябрь
10. Бугу	Октябрь
11. Кулжа	Ноябрь
12. Теке	Декабрь [К. Сейдакматов].

Тогоол – араб сөзү, кыргызча *жолугушуу, беттешүү, бетине – бет болуу* дегенди түшүндүрөт. Үркөр менен Айдын маңдайлашуусу, жолугушуусуна байланыштуу. *Беш тогоол* – марттын экинчи жартысы менен апрелдин биринчи

жартысы. Беш тогоол өтпөй бел чечпейт (накыл). Ушул ай-мал чарбасы үчүн өтө коркунучтуу. Чөп түгөнүп, мал арыктап турган маал. Бул айда кыргыз малын колдо багып, аны менен алек болуп, бел чечип да жатып уктабайт [К.Карасаев].

Кыргыз тилиндеги 12 ай аталышын туюндурган лексемаларды иликтөөнүн негизинде төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот.

Диалектилик өзгөчөлүктөргө жана коңшулаш жашаган калктардын таасири менен эл ичинде ар кандай ай аталыштар тарагандыгын байкоого болот. Бул тууралуу басма сөз беттериндеги материалдар күбө боло алат. Ал эми эски элдик ай аттары бүгүнкү күндө дүйнө жүзү расмий мүнөздө колдонуп жүргөн ай аттарынын кайсы аталышка туура келери чечилбей келген маселелерден. Бул тууралуу окумуштуулардын ар түрдүү пикири азыркы учурда чаржайыттыкка алып келүүдө.

Бүгүнкү күндө басма сөздө жана эл агартуу тармагында айлардын атын кыргызча атоо боюнча эки вариант кеңири колдонулуп жүрөт.

I. Окумуштуулар С.М.Абрамзон, В.В.Радлов, К.К.Юдахин жана К.Карасаевдердин варианты:

1. Үчтүн айы – январь	7. Теке – июль
2. Бирдин айы – февраль	8. Баш оона – август
3. Жалган куран – март	9. Аяк оона – сентябрь
4. Чын куран – апрель	10. Тогуздун айы – октябрь
5. Бугу – май	11. Жетинин айы – ноябрь
6. Кулжа – июнь	12. Бештин айы – декабрь

II. Б. Солтоноев сунуш кылган вариант:

1. Жалган куран – февраль	4. Кулжа – май
2. Чын куран – март	5. Теке - июнь
3. Бугу – апрель	6. Баш оона – июль

7. Аяк оона – август	10. Бештин айы – ноябрь
8. Тогуздун айы – сентябрь	11. Үчтүн айы – декабрь
9. Жетинин айы – октябрь	12. Бирдин айы – январь

Жогоруда ай аттарын атоо боюнча айтылган эки вариантты бирдей колдоно берүү башаламандыкка алып келүүдө. Ошондуктан бирөөнү гана расмий түрдө кабыл алып, мектеп жашынан баштап кыргызча ай аттарын үйрөтүүбүз абдан зарыл. Биздин оюбузча, көпчүлүк окумуштуулар колдонгон биринчи вариантты кабыл алуу максатка ылайыктуу.

5. Жума (апта) күндөрү. Адам баласы алгач күн менен түндү эсепке алууда бир колдогу манжалардын санын көңүлгө түйүшкөн. Мындай ык-амал окумуштуулар арасында беш күндүк жума эсеби деген ат менен белгилүү. Кийинчерээк эки колдогу манжаларды кошуп, он күндүк жума эсебине өтүшкөн. Аны «чоң жума» -деп аташкан [Л.С. Хренов, И.Я. Голуб].

Кийин бара-бара айдын жаңыруусу, толуусу жана кайра келип, жоголуу процессинин күн эсебине сатыштырылышы, ошонун натыйжасында ай пайда болгондон тартып жарты абалына чейин жети күнгө, андан ары толгон мезгилине чейин дагы жети, андан соң айдын жарты абалына кайра келген мезгилге чейин дагы жети, андан кийин жок болуп кеткенге чейин дагы жети күнгө барабар экендигин үйрөнүшкөн. Башкача айтканда, эми адамдар күндөрдү ар бир *жети күндүктөр* менен санай баштап, айдын 4-7 күндүктөн турарын аңдап-баамдашкан. Азыркы жети күндүк жума эсебинин башаты мына ошондон келип чыккан.

Жума сөзү араб тилинен келип кирген, кыргызча *жыйна*, *чогулт*, *баары* деген маанини туюндурат. Ислам динин бекем туткан элдерде жума иш күнү эмес, кудайга сыйынуу күнү болгон.

Жети күнгө барабар убакытты билдирген *жума* сөзүнө синонимдик катышта *апта* сөзү да тилибизде кеңири колдонулат. *Апта* деген сөз иран тилинен кабыл алынган, кыргызча *жети* дегенди түшүндүрөт. Бул сөз иран

тилинде *хафт* түрүндө колдонулат, ал кыргыз тилине кабыл алынганда, тилдин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайык, сөз башындагы *х* тыбышы түшүп калган да, сөздүн аягындагы *фт* тыбышынан кийин үндүү тыбыш кошулуп айтылган. Мисалы: Карынын сөзүн капка сакта, өлүгүн *апта* сакта (Макал). Асмандын иреңи бузулуп, кар аралаш жаан башталып, *аптасына* көз ачырбады (Ч.Айтматов).

Бүгүнкү күндө оозеки кебибизде *апта* сөзүнө караганда *жума* сөзү кененирээк колдонулат.

Азыркы кыргыз тилиндеги апта күндөрүнүн *жума* сөзүнөн башкасы – иран тилинен кирген лексемалар: *дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, ишемби, жекшемби*. Булар кыргызча мындай маанилерди туюндурат: *Шамбе* – күн дегенди түшүндүрөт. Ал эми *йек, ду, си, чар, панч- бир, эки, үч төрт, беш* сөздөрүнө *шембе* сөзүн кошуп айтуудан жогоркудай аталыш пайда болгон.

Эгер тарыхка кайрыла турган болсок, байыркы түрк тилдүү калктарда анын ичинде кыргыз элинде, айларды жети күндүк жумага бөлүштүрүп эсептөө болгон эмес. Бул ойду Махмуд Кашкаринин эмгегине таянуу менен айтып жатабыз. Ал өз эмгегинде XI кылымдардын Орто Азиянын түрк тилдүү калктарында жети күндүк убакытты жумага бөлүү болбогондугун жана анын чыгышына ислам дининин таасири бар экендигин айткан [Махмуд Кашкари].

6. Күн-түн аралыгын туюндурган убакыт бирдиктери. Кыргыз элинде байыркы замандан тартып эле күн менен түндүн аралыгындагы мезгилди атайын убакыт бирдиктери менен атоо салтка айланган. Азыркыдай сааттын жоктугуна байланыштуу убакытты асмандагы күнгө, жылдыздарга карап аныкташкан.

Илим-билимдин өнүгүшүнө жана башка элдер менен болгон карым-катыштын таасири аркасында күн-түн аралыгындагы мезгилди саат менен өлчөп, аны *сутка* деп атоо кыргыз элинде кийин эле пайда болгондугу атайын деле далилдөөнү талап кылбайт.

Айрым бир учкай айтылган пикирлерди эске албаганда, күн-түн аралыгындагы мезгилди туюндурган убакыт бирдиктери атайын иликтөөгө алына элек.

Кыргыз тилинде суткадагы убакыт бирдиктери жөнүндөгү пикирди биринчи жолу изилдеген окумуштуу Б.Солтоноев болгон. Ал бул аралыктагы убакытты эмпирикалык мүнөздө 33кө бөлгөн: 1) таң каракчы, 2) таң дүмпөйүү, 3) таң куланөөк, 4) таң кылайуу, 5) таң аппак атуу, 6) күн чыккан, 7) күн тоонун башына тийген, 8) күн көтөрүлгөн, 9) күн тегиз тийген, 10) шашке, 11) улуу шашке, 12) жалган түш, 13) чак түш, 14) түш кыя, 15) түш оогон, 16) сарт бешим, 17) кыргыз бешим, 18) алакөлөкө, 19) намаз дигер, 20) күн батар, 21) күн батканда, 22) бүрүл, киши таанышар-таанышпас, 23) эл аягы басыла, 24) намаз куптан, 25) тамак ичер, 26) тамакты текши ичкен, эл жатар, 27) эл текши жатканда, 28) уйкуга кирерде, 29) текши уктаганда, 30) түн ортосуна жакын, 31) түн ортосу, 32) түн ортосу оогондо, 33) таңга жакын [Б.Солтоноев].

Бул жерде атайы белгилей кетчү бир жагдай: Б.Солтоноевдин убакытты жогоркудай бөлүштүрүүсү кыргыз элине тегиз тарап, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Б.Солтоноев сунуш кылган вариант менен катар диалектилик өзгөчөлүктөрдү чагылдырган башка варианттарды да учуратабыз. Мисалы, К.Жетимишбаев жана Р.Масыракунов тарабынан түзүлгөн колдонмодо убакыт бирдиктери *маалдар* деп аталат да, төмөнкүдөй иретте сунуш кылынат: 1) бүлбүл, 2) таң куланөөк, 3) таң атуу, 4) күн чыккан, 5) күн көтөрүлгөн, 6) күн текши тийген, 7) күн тийген, 8) шашке, 9) улуу шашке, 10) жалган түш, 11) чак түш, 12) түш оогон, 13) бешим, 14) алакөлөкө, 15) кеч бешим, 16) дигер, 17) күн батар, 18) күүгүм, 19) акшам, 20) иңир, 21) үрүүл, 22) бүрүүл, 23) куптан, 24) жатаар, 25) текши уйку, 26) түн ортосу, 27) түн ортосу оогон, 28) түн каракчы, 29) таң каракчы, 30) таңга жуук, 31) саар, 32) апак-шапак [К. Жетимишбаев, Р.Масыракунов].

Таң апак-шапак болуу - таң жарык тартуу, таң агаруу. *Апак-шапак* экөө тең эле араб сөзү. **Апак** - *уфук* деген сөздүн өзгөргөн түрү. Ал *горизонт*, *көк жээк* деген мааниде. **Шапак** - *шафак* деген сөздөн өзгөргөн, *күн батаардагы, же күн чыгаардагы кызгылт*. Нөкөн болуштун жигиттери таң *апак-шапак болуп*, торгой чулдурай берген кезде Чүй суусун кечип өтүшүп, Чөмүштүн көлүнө жете келишти (Ш.Үмөталиев).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда күн-түн аралыгындагы убакыт бирдиктерин күнүмдүк турмуш тиричиликке байланыштуу белгилеп келишкен, башкача айтканда, бүгүнкү күндө так убакыт бирдиги катары колдонулган сааттын ордуна жогоркудай аталыштарды пайдаланышкан. Ал аталыштар тилибизде эки жол менен пайда болгон: 1) кыргыз тилинин төл сөздөрү, 2) башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөр.

7.Темпоралдык маанини туюндурган фразеологизмдер. Материянын жашоо формасы болгон убакытты туюндурууда фразеологизмдердин ролу чоң. Кыргыз тилинде *саат, күн, ай, жыл* өңдүү убакыт бирдиктерин билдирүүдө курчап турган чөйрөдөгү кубулуштарды элестетүү жана образдуу кабылдоо аркылуу пайда болгон фразеологизмдер арбын.

Кыргыз тилиндеги темпоралдык маанидеги фразеологизмдер бүгүнкүдөй сааттын жана календардын жоктугуна байланыштуу мезгилди аныктоодо жана мүнөздөөдө колдонулган. Аларды семантикалык жактан 4 топко бөлүп кароого болот: 1) кыймыл-аракет аркылуу мезгилди туюндурган фразеологизмдер; 2) табигат кубулуштарына, аба - ырайына байланыштуу фразеологизмдер; 3) чарбачылыкка, кесипчиликке байланышкан фразеологизмдер; 4) убакытка байланышкан айрым белгилер, касиеттер, сын-сыпаттар аркылуу мезгилди туюндурган фразеологизмдер.

Мезгилди туюндурган фразеологизмдер жалпы туруктуу сөз айкаштарына мүнөздүү болгон компоненттүүлүк, образдуулук, лексика-семантикалык

бирдиктүүлүк сыяктуу касиеттерге ээ. Мындай фразеологизмдер сүйлөм тутумунда көбүнчө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат.

Кыргыз тилиндеги темпоралдык фразеологизмдерге синонимия маселеси да тиешелүү. Мезгилдик маанини туюндурган фразеологизмдердин синонимдештиги, синонимдик катыштагы сөздөр сыяктуу мезгилдин түрдүү кырдаалын, мүнөзүн, аралыгын, составынын ар түрдүүлүгүн көрсөткөндүгү менен айырмаланат.

Кептин түрлөрүндө мезгилдик маанидеги синонимдеш фразеологизмдердин колдонулуш даражасы бирдей эмес. Алардын айрым варианттары активдүү колдонулса, айрымдары пассивдүү, же болбосо такыр эле колдонулбай калгандыгы байкалат.

Кыргыз тили синонимдеш фразеологизмдерге өтө бай. Фразеологиялык синонимдер лексикалык синонимдерге караганда туруктуу келип, тилде узак убактан бери жашап келүүдө жана чыгыш теги жагынан байыркы кубулуштардан болуп саналат.

Экинчи главада (“Кыргыз тилиндеги мезгилдик катыштагы конструкциялар”) темпоралдык катыштагы атоочтук, этиштик конструкциялар жана жандоочтордон, жардамчы атоочтордон түзүлгөн мезгилдик конструкциялар структура-семантикалык жана морфология-функционалдык жактан иликтөөгө алынды.

Кыргыз тил илиминде да башка түрк тилдери сыяктуу эле мезгилдик маанидеги сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү, өзөгү атооч сөз түркүмүнөн уюшулат. Алардын көпчүлүгү мезгилдик мааниси бар *кылым, жыл, ай, жума, күн, саат* сыяктуу зат атоочтордон турат. Ал эми багыныңкы түгөйлөр морфологиялык түрдүү топторго кирген сөздөрдөн болот. Багындыруучу түгөйү убакытты туюндурган зат атоочтордон уюшулган мезгилдик катыштагы сөз айкашы синтаксистик байланыштын негизги түрү болгон ыкташуу жолу аркылуу байланышат. Багындыруучу түгөйү мезгилдик

зат атоочтордон түзүлөт, ошондой эле багыныңкы түгөйү ат атооч, сын атооч, сан атооч, мезгил тактоочтордон турат. Мезгил тактоочтор семантикалык бир канча топторго бөлүнөт.

Атоочтук башкаруу маселеси түркологияда А.Н.Баскаков, М.Б.Балакаев, Е.Н.Убрятова, А.Н.Кононов, А.Турсунов ж.б. тарабынан иликтөөгө алынган. Ал эми темпоралдык маанидеги башкаруу жолу аркылуу жасалган атоочтук сөз айкаштарына карата пикирлер М.Томанов жана К.Д. Шадманкуловалардын эмгектеринде жолугарын айтууга болот. Бул маселе тууралуу кыргыз тилинде атайын изилденип, системага салынган эмгектер жокко эсе.

Мезгилдик катыштагы атоочтук конструкция башкаруу жолу менен байланышууда көбүнчө барыш, жатыш жөндөмө формалары аркылуу тутумдашат. Ал эми багындыруучу түгөйү көпчүлүк учурда убакыт бирдиктерден, б.а. зат атооч сөздөрдөн түзүлөт. Айрым учурларда багындыруучу түгөй катары абстрактуу сын-сыпатты, ал - абалды туюндурган сын атоочтор да колдонулат: 1) Мамажан *он жылга* кесилип, Шибеге бара жатат (К.Жантөшев). 2) *Түнкү жаанда, бороонду кышта* биз да ошол сокур Самат менен бирге болобуз (Б.Сарногоев).

Багындыруучу түгөйү этиштен турган сөз айкаштары мезгилдик катыштагы сөз тизмектерин уюштурууда тилибизде негизги каражат болуп саналат. Мындай сөз айкаштар ар түрдүүлүгү жана буга ылайык, убакыттын ар түрдүү семантикалык оттенкторун туюндуруу мүмкүнчүлүгүнүн молдугу менен айырмаланат.

Этиш табиятынан кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирүү менен, анын мезгилин (болуп өткөндүгүн, же болуп жаткандыгын, же боло тургандыгын) туюндура ала турган касиетке да ээ. Демек, багындыруучу түгөй катары келген этиш сөздү мезгилдик катыштагы сөз айкаштарын уюштурууда негизги булак катары кароого болот: *Дагы бир жума* жаан жаабаса, алааматка туш болобуз (А.Стамов).

Мезгилдик катыштагы этиштик сөз айкашын уюштурууда бардык этиштер активдүү катыша албайт. Булардын ичинен динамикалык кыймылды, же ошого байланыштуу кандайдыр бир кубулушту туюндурган этиш сөздөр гана активдүү катышат. Ушундан улам этиштик сөз айкаштары жөнүндө кеп болгондо атайын морфологиялык формалардын жардамысыз жасалган, башкача айтканда, сөздөрдүн орун тартиби жана кыйыр жөндөмө мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уюшулган сөз айкаштары тууралуу гана айтууга болот. Буга ылайык, мезгилдик катыштагы этиштик сөз айкаштарын да ыкташуу байланышы жана башкаруу байланышы менен уюшулган мезгилдик катыштагы этиштик сөз айкаштары деп экиге бөлүп кароого туура келет: 1) *Эртели-кеч* көл жээгине *келип* күн батышты карай үмүтүм үзүлбөйт (Б.Жакиев). 2) Айсалкын эл узагандан кийин үй ичин жыйыштырып, казан-аяктарын иреттештирип, *кеч күүгүмдө бошоду* (З.Сооронбаева).

Ыкташуу жолу менен байланышкан сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү көпчүлүк учурда мезгил тактоочтордон турат. Алар өз ара семантикалык бир нече топторго бөлүнөт. Мындай сөз айкаштар чакчылдар, тактоочтук кызматтагы сурама ат атооч, сыпат маанидеги тактооч жана айрым учурларда сан атооч сөздөр менен тизмектешет: *Таңга жуук* кар аралаш бурганак сокту (Э.Турсунов).

Темпоралдык катыштагы этиштик конструкциядагы этиштик башкаруу этиш сөздүн лексика - семантикалык касиетине байланыштуу болот, б.а. алардын өтмө же өтпөс этиштер экендиги менен аныкталат. Башкаруу аркылуу уюшулган мезгилдик катыштагы конструкциянын багындыруучу түгөйү катары көбүнчө өтпөс этиштер келет да, анын багыныңкы түгөйлөрү мезгил семантикасындагы, негизинен, жатыш жөндөмө формасындагы мезгил зат атооч, атоочтуктар аркылуу уюшулат: 1) *Жаз айында* ата-бала аңчылыгын коюп, жер *айдашты* (К.Баялинов). 2) Чынында эле *жалган куран айы ортологондо* көл өрөөнүн калдайган кара булут *каптады* (Кыдыр аке).

Кыргыз тилинде темпоралдык катыштагы сөз тизмектерин уюштурууда жандоочтор активдүү колдонулат. Алар грамматикалык ар кандай формадагы толук маанилүү сөздөр менен тизмектеле келип, мезгилдик маанини туюндурат. Бирок мезгилдик катышты уюштурууда жандоочтордун баары эле өздөрүнүн семантикалык табияты боюнча бирдей эмес, б.а. алардын айрымдары (*сайын, илгери, мурун, кийин, соң, замат*) синтаксистик катыш мүнөзү боюнча моносемиялуулугу, кыймыл-аракетке карата, негизинен, темпоралдык гана катышта колдонулушу менен айырмаланат. Ошондуктан мындай жандоочтор кандай гана сөздөр менен айкашпасын, мезгилдик маани берип турат: 1) *Эртеден бери* асманды конур булут *каптап*, бирде нөшөр төкчүдөй уюлгуду (Т.Сыдыкбеков). 2) *Буга дейре* бабабыз Манас баатыр жөнүндө оозеки *эшиткенбиз* (Т.Сыдыкбеков).

Ал эми *бою, бойдон, ары, бери, чейин, дейре, менен, баштап, тартып* деген жандоочтор синтаксистик катыш мүнөзү боюнча полисемиялуу келет, б.а. алар мезгилдик катыштан сырткары сыпат, орун, объектилик катыштарды да уюштурат. Ошондуктан мындай кырдаалда бул жандоочтордун семантикасы эмес, алар менен айкашкан толук маанилүү сөздөрдүн мезгилдик семантикасы негиз болот: *Шайкеге дейре* эч жерге токтобой *жүрүштү* (Т.Сыдыкбеков).

Демек, кыргыз тилинде жандооч толук маанилүү сөз формасындагы темпоралдык катыштын уюшулушу төмөнкүдөй жоболорго негизделет: 1) жандоочтун семантикасына; 2) жандоочтор тизмектеле айтылган толук маанилүү атооч сөздөрдүн семантикасына.

Кыргыз тилинде мезгилдик конструкцияны уюштурууда 20дан ашык жандооч тилдик каражат катары колдонулат. Алардын көпчүлүгү бири-бири менен синонимдик катышты түзөт: *мурун- мурда- илгери; кийин- соң- ары; чейин- дейре; баштап-тартып* ж.б.

Кыргыз тилинде жандоочтор менен бирге кызматчы сөздүк милдет аткарган жардамчы атоочтор да мезгилдик катыштагы сөз тизмегин түзүүдө

каражат катары колдонулат. Бирок тилибизде булардын саны көп эмес: 1) Ар бир *айдын башында* түгөлүбүз менен Коконго түшүп, таажынын алдында *таазим кылабыз* (Т.Касымбеков). 2) Ал жылы *май айынын ортосунда* бул оору *баиталган эле* (Т.Сыдыкбеков).

Жардамчы атоочтор белгилүү бир топтогу сөздөр менен тизмектеле келип, белгилүү бир мезгилдик катышты туюндурган сөз айкашын жасай алат. Мындай учурда жардамчы атоочтор менен төмөнкү сөздөр айкашат: а) ай, күн аттары менен мезгилди билдирген сөздөр; б) абстрактуу маанидеги айрым зат атоочтор (*кайгы, кубаныч, убайым* ж.б.); в) абалды билдирген сөздөр (*тынчсыздануу, даярдык* ж.б.).

Темпоралдык катыштагы семантиканы *баш, алды, туш, ич, орто, ара* жардамчы атоочтору уюштурат. Алар мезгилдик семантиканы туюндурууда жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алып, көпчүлүк учурда убакыт, мезгилди билдирген зат атоочтор менен тизмектешет: 1) *Өзгөрүштүн тушунда* Бийге *жүрбө кармалып* (Т.Молдо. 2) Ошол жылы *1975-жылдын башында* көтөрүлүш тоодон *баиталды* (Т.Касымбеков).

Диссертациянын корутундусунда иште козголгон проблемалар кыскача жыйынтыкталды.

Диссертация боюнча жарыяланган макалалар

1. Убакыт, мезгилди туюндурган сөздөрдүн тарыхынан //Кыргыз тили: кечээ, бүгүн жана эртең. Бишкек, 2000. -84-91-б.
2. Кыргыз тилиндеги ай аттары //Кыргыз тили жана адабияты. Каракол, 2001. - 59-64-б.
3. Мезгилдик маанини туюндурган фразеологизмдер //Вестник Иссук-Кульского университета. Каракол, 2001. -206-210-б.
4. Ыкташуу жолу менен байланышкан мезгилдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары //Непрерывное образование в новом информационном пространстве. Часть II. Бишкек, 2001. -529-537-б.
5. Кыргыз тилиндеги күн-түн аралыгын туюндурган убакыт бирдиктери // Гуманитарные проблемы современности. Бишкек, 2002. -27-31-б.
6. Жума күндөрүн туюндурган лексемалар //Социальные и гуманитарные науки. Бишкек, 2002. -113-115-б.
7. Кыргыз тилиндеги жыл аттары. //Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Б.: 2002. КУУ, -1 серия, -3-4 чыгарылышы. -301-303-б.
8. Темпоралдык катышты уюштурууда жандоочтордун тил каражаты катары колдонулушу //Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин жарчысы. Б.: 2002. КУУ, -1 серия, -3-4 чыгарылышы. -181-184-б.

АННОТАЦИЯ

Кыргыз тилиндеги мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуруучу тил каражаттары

Диссертацияда кыргыз тилиндеги темпоралдык маанини туюндуруучу тил каражаттары лексикалык-семантикалык, фразеологиялык жана синтаксистик деңгээлде комплекстүү иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн кириш бөлүмүндө тандалып алынган теманын актуалдуулугу аныкталып, объектиси жана предмети, максат, милдеттери, теориялык жана практикалык мааниси көрсөтүлдү.

Диссертациялык иштин биринчи главасында тилибиздеги убакыт-мезгилди туюндурган лексикалык бирдиктер, фразеологизмдер, алардын семантикалык топтогу убакыт бирдиктери синхрондук жана диахрондук өңүттө териштирилип, айрымдарынын чыгыш теги аныкталды; тектеш жана тектеш эмес тилдердеги убакыт бирдиктерине салыштыруу аркылуу убакытты билдирген тилдик каражаттардын кыргыз тилиндеги абалы көрсөтүлдү. Кеп болуп жаткан маселе лингвистикалык өңүттө гана талдоого алынбастан, элдин тарыхы, үрп-адаты дүйнөгө көз карашы, күнүмдүк тиричилиги ж.б. менен ажырагыс байланышта каралды.

Экинчи главада темпоралдык катыштагы атоочтук, этиштик жана жандоочтор, жардамчы атоочтор аркылуу уюшулган конструкцияларга синтаксистик-структуралык илик жүргүзүлдү.

Диссертациянын ар бир главасында изилденген маселелер боюнча корутундулар чыгарылып, кыргыз тилиндеги темпоралдык тил каражат-тары белгилүү бир иретке келтирилди.

АННОТАЦИЯ

Языковые средства в кыргызском языке, выражающие временные (темпоральные) значения

В диссертации исследованы языковые средства лексико-семантического, фразеологического и семантического уровней, выражающие темпоральные значения в кыргызском языке.

Во введении обозначены актуальность темы, объект и предмет исследования, показаны цели и задачи, теоретическое и практическое значение работы.

В первой главе диссертации рассмотрены лексические единицы, фразеологизмы, выражающие время в кыргызском языке; единицы выражающие время в каждой семантической группе подвергались анализу в синхронном и диахронном планах; определена история возникновения некоторых из них; путем сравнения единиц времени в родственных и неродственных языках показано место языковых средств, выражающих время в кыргызском языке.

Во второй главе проводится структурно-синтаксический анализ глагольных и именных конструкций темпорального значения, а также конструкций состоящих из послелогов и вспомогательных имен.

В диссертационной работе приведены в определенный порядок темпоральные языковые средства в кыргызском языке и в конце каждой главы даны выводы по исследуемым проблемам.

ANNOTATION

Linguistic means of expressing temporal meanings in Kyrgyz language

This dissertation is devoted to the lexical-semantic, phraseological and semantic means of expressing temporal meanings in Kyrgyz language.

In the introduction the actuality, subject, aim, theoretical and practical importance of the theme are described.

The first chapter deals with the lexical units, phraseology, expressing time in Kyrgyz language. In each semantic group of units are analysed of time subjects analysis of synchronic and diachronic aspects and history of their origin is defined; expression of time in cognate and noncognate languages, the place of lexical units expressing time in Kyrgyz languages are shown in comparison.

In the second chapter structural-syntactical analysis of verbal and nominal constructions of temporal meaning and construction which consist of postposition and auxiliary nominal are carried out.

This dissertation put in order certain temporal linguistic means in Kyrgyz language and at the end of each chapter the conclusions are given.